

Robert Klimek (Olsztyn)

NIEZNANE KAMIEŃ GRANICZNE WARMII BISKUPIEJ

Wraz z rozpoczęciem przez Krzyżaków podboju ziemi pruskiej, rozpoczęto organizację struktur administracyjnych i kościelnych. W dniu 28 lipca 1243 r. nastąpiło podpisanie aktu utworzenia biskupstw na obszarze Prus i ziemi chełmińskiej. Wówczas, na polecenie papieża Innocentego IV, legat Wilhelm z Modeny dokonał podziału na cztery diecezje: chełmińską, pomezzańską, warmińską i sambijską. Obszar biskupstwa warmińskiego od zachodu dochodził do Zalewu Wiślanego, od północy do rzeki Pregoły, na południu granicą było jezioro Drużno i rzeka Wąska, natomiast od strony wschodniej sięgać miał aż do Litwy¹. W chwili wyznaczania terytorium diecezji warmińskiej, zdecydowana jej część była jeszcze w posiadaniu plemion pruskich: Warmów, Natangów, Pogezanów, Galindów i Jaćwingów. W wyniku późniejszych porozumień zawartych z Krzyżakami, trzy biskupstwa pruskie (pomezzańskie, warmińskie i sambijskie) miały zostać uposażone w 1/3 majątków ziemskich, które istniały w poszczególnych diecezjach. Pozostałe 2/3 miały należeć do Zakonu krzyżackiego. Biskupom w Prusach przekazano tylko 1/3 wszystkich dóbr z uwagi na znaczny wysiłek militarny, jaki ciążył na Krzyżakach, w związku z ich zaangażowaniem w walkę przeciwko pogańskim Prusom. Podział diecezji warmińskiej na część biskupią i zakonną był realizowany w kilku etapach. Po raz pierwszy doszło do porozumienia w dniu 27 kwietnia 1251 r.², następnie 27 grudnia 1254 r.³ Ówczesny biskup Anzelm wybrał dla siebie środkową część diecezji, zwaną od tej pory dominium warmińskim lub Warmią biskupią. W II połowie XIV w. doszło do poważnych sporów o granicę, między Biskupstwem warmińskim i Zakonem krzyżackimi. Sprawa dotyczyła północno-wschodniej części obszaru diecezji, w okolicy Reszla oraz w Puszczy Galindzkiej. Układ zawarty w dniu 28 lipca 1374 r., zatwierdzony przez papieża Grzegorza XI 16 lutego 1375 r., był korzystny dla Zakonu. Biskupi warmińscy największe straty ponieśli na obszarze Puszczy Galindzkiej, gdzie Krzyżacy odebrali przeszło 6 000 łanów (ok. 100 800 ha). Wówczas nastąpiło ukształtowanie się południowo-wschodniej granicy, oddzielającej dominium warmińskie od okręgu prokuratora krzyżackiego z siedzibą w Szczytnie⁴.

¹ *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* (dalej CDW), Bd. 1, Mainz 1860, nr 6, s. 4.

² CDW, Bd. 1, nr 26, s. 16-17.

³ CDW, Bd. 1, nr 31, s. 21.

⁴ CDW, Bd. 2, Braunsberg 1864, nr 497, s. 518-533.

W lesie, między wsiami Leszno (gm. Barczewo) i Rумы (gm. Dźwierzuty), znajduje się doskonale zachowany fragment granicy pochodzącej z tego okresu⁵. Pokrywa się również ze współczesnym podziałem administracyjnym, ponieważ rozdziela powiat olsztyński od szczytnieńskiego. Łączna długość zachowanego historycznego odcinka granicznego wynosi ok. 870 m i składa się z 9 kamiennie-ziemnych kopców, na szczycie których usadowione są obrobione głazy. Kopce zazwyczaj posiadają średnicę 4 m i wysokość dochodzącą do 1 m. Wszystkie kamienie tkwiące na szczycie usypanych pagórków posiadają wymiary: 40 cm wysokości, 40 cm szerokości i 15 cm grubości. Na powyższych głazach, od strony Warmii, widnieją w ich centralnej części przetarty okrąg o średnicy 20 cm, na którym przypuszczalnie były naniesione oznaczenia graniczne. Pierwszy z kopców jest położony w odległości 60 m od szosy Leszno-Rумы, po jej północnej stronie. Pozostałe znajdują się na południe od wspomnianej drogi. Tego typu obiekty stanowiły rodzaj jednego z częściej stosowanych średniowiecznych znaków granicznych. Upowszechniły się na obszarze ziemi pruskiej od II połowy XIII w. Początkowo były określane, jako *monticuli*, później *cumuli*. Ostatecznie utrwaliła się nazwa *scopuli*. Opisy źródłowe często określają, że były to wzgórki kamienne, lub kamieniami obłożone. Głazy na średniowiecznych granicach wielokrotnie stanowiły główny element wyznaczający jej przebieg. Na tego rodzaju kamiennych obiektach często zaznaczano symbol panującego władcy⁶. Zastanawiający jest dobry stan zachowania kopców granicznych Warmii biskupiej. Wydaje się, że od czasów średniowiecznych były one restaurowane. Przypuszczalnie ostatni raz miało to miejsce w 1725 r., kiedy biskup Szembek na sejmiku lidzbarskim przyrzekł szlachcie przeprowadzenie rewizji granic między poszczególnymi wsiami i komornictwami⁷.

Ważnym elementem średniowiecznej granicy były wały podłużne, przy których często umieszczano kamienie, jako symbol – znak graniczny. W pobliżu wzmiankowanych powyżej kopców granicznych dominium warmińskiego znajduje się wał podłużny. Obiekt był naniesiony na mapie pochodzącej z 1595 r. Wał posiada następujące wymiary: długość ok. 270 m, szerokość 4 m i wysokość do 0,5 m. Położony jest po stronie Warmii biskupiej i przebiega równoległe do dawnej granicy, w odległości 20 m od kopców⁸.

Lasy dawnego dominium warmińskiego skrywają wiele kamieni, które w przeszłości wyznaczały wiejskie terytoria. Na wielu z nich widnieją wyłobione ślady krzyży lub bruzd. Relikty takiej granicy pozostały w lesie, między wsiami Gady (gm. Dywity) i Tęguty (gm. Barczewo). Biorąc pod uwagę, że obszar wsi Gady nie uległ zmianie od czasów lokacji

⁵ Kopce graniczne Warmii biskupiej pokazał mi w 2004 r. Pan Maciej Giernatowski. Tematyka została poruszona przeze mnie w artykułach popularyzatorskich, na łamach lokalnej prasy: *Warmińskie lasy kryją tajemnice*, Przegląd Warmiński, nr 1 (20): 2009, s. 2 i *Lasy kryją głazy, głazy kryją tajemnice*, Przegląd Warmiński, nr 2 (21): 2009, s. 2.

⁶ R. Kiersnowski, *Znaki graniczne w Polsce średniowiecznej*, Archeologia Polski, t. 5, z. 2: 1960, s. 257-289 oraz T. Dunin-Wąsowicz, *Lapides terminales na Śląsku w XIII wieku*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. 18: 1970, nr 1, s. 3-25.

⁷ *Poczet biskupów warmińskich*, pod red. S. Achremczyka, Olsztyn 2008, s. 333.

⁸ R. Klimek, *Funkcjonowanie i obecny stan zachowania średniowiecznych wałów podłużnych w południowej części dominium warmińskiego*, Pruthenia t. 3: 2008, s. 163-206.

w 1369 r.⁹, można przypuszczać, że część głazów pozostaje na swoich miejscach od czasów średniowiecznych. Innym ciekawym kamieniem jest monument stojący w lesie, na północ od Bukwałdu¹⁰. Obiekt położony jest przy rozdrożu starych traktów leśnych, biegnących w kierunku: Bukwałdu (gm. Dywity), Cerkiewnika (gm. Dobre Miasto) i Pistek (gm. Dywity). Monument jest wysoki na ok. 1,4 m i nie posiada nowożytnych cech obróbki w postaci nawiertów, co skłania do przypuszczenia o jego starszej metryce. Kształtem jest zbliżony do antropomorficznej rzeźby, np. „baby pruskiej”. W jego sąsiedztwie znajduje się duży kurhan, o wysokości ok. 2 m i średnicy ok. 20 m. W opisywanej okolicy, w średniowieczu, wyznaczona została granica między komornictwem olsztyńskim i dobromiejskim. Jest wielce prawdopodobne, że monumentalny głaz pełnił rolę słupa granicznego, między tymi komornictwami.

Wydaje się, że tego typu nieznanymi kamiennymi obiektami na obszarze Warmii biskupiej jest dużo więcej. Niepokojąca jest jednak indolencja pracowników Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie, którzy w 2006 r. kompletnie zignorowali moje pismo zgłaszające istnienie kopców granicznych. W wyniku takiej postawy urzędników WUOZ, zachowana do dzisiejszych czasów granica Warmii biskupiej nie znajduje się w wykazach obiektów zabytkowych. Paradoxem jest, że w tej sytuacji, w świetle obowiązujących przepisów ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. *O ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, kopce graniczne nie podlegają ochronie prawnej, jaka powinna im przysługiwać¹¹.

⁹ W akcie lokacyjnym zawarta jest informacja o nadaniu na obszarze 44 łanów (CDW, t. 2, nr 435, s. 436). Biorąc pod uwagę, że 1 łan odpowiada w przybliżeniu 16,8 ha, daje nam to ok. 739,2 ha. Identyczną powierzchnię posiadają Gady obecnie, patrz: R. Klimek, *Akt lokacyjny Hoenveltcz, czyli jak Gady ryby łowiły*, [w:] *640 lat wsi Gady 1369-2009*, pod red. T. Kosińskiej, Olsztyn 2009, s. 7-10.

¹⁰ Słup kamienny w lesie bukwałdzkim pokazał mi w 2007 r. Pan Henryk Mondroch z Dywit.

¹¹ Zgodnie z art. 7 ustawy „Formami ochrony zabytków są: 1) wpis do rejestru zabytków; 2) uznanie za pomnik historii; 3) utworzenie parku kulturowego; 4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego”. Żadna z ustawowych form nie została przyjęta, ponieważ pracownicy WUOZ po otrzymaniu zgłoszenia nawet nie pojawili się na miejscu.

INWENTARYZACJA KOPCÓW GRANICZNYCH WARMII BISKUPIEJ MIĘDZY WSIAMI LESZNO I RUMY

1. Kopiec położony w odległości 60 m na północ od szosy Leszno-Rumy. Posiada 1 m wysokości i 4,5 m średnicy. Na szczycie osadzony jest głaz o wysokości 40 cm, szerokości 40 cm i grubości 15 cm. W centralnej części kamienia, od strony Warmii biskupiej, widoczny jest wykuty okrąg o średnicy 20 cm, gdzie przypuszczalnie znajdowało się oznaczenie graniczne.
2. Zniszczony nasyp ziemny, bez głazu, położony w odległości ok. 160 m na południe od szosy Leszno-Rumy.
3. W odległości ok. 120 m od stanowiska nr 2, znajduje się kopiec, na którym osadzony jest kamień o wymiarach: 30 cm wysokości, 40 cm szerokości i grubości 12 cm. Jako jedyny ze wszystkich wymienionych głazów granicznych nie posiada wyłobionego okręgu – przypuszczalnie kamień został usadowiony na kopcu w późniejszych latach.
4. W odległości ok. 110 m od stanowiska nr 3, położony jest kolejny nasyp ziemny, o wymiarach: średnica 3 m, wysokość ok. 0,5 m. Na jego szczycie znajduje się wywrócony kamień o wymiarach: długość 65 cm, szerokość 40 cm (posiadający wyłobiony okrąg). Na jego przykładzie można przypuszczać, że podobne parametry posiadają pozostałe głazy graniczne.
5. W odległości ok. 110 m od stanowiska nr 4, znajduje się kopiec, o wymiarach jak powyżej. Na jego szczycie usadowiony jest głaz o wysokości 30 cm, szerokości 40 cm i grubości 15 cm. Kamień jest nieznacznie przechylony na bok.
6. W odległości ok. 110 m od stanowiska nr 5, na wzgórzu położony jest kopiec graniczny o konstrukcji kamienno-ziemnej (średnica 4 m, wysokość 1 m). Wymiary głazu: 40 cm x 40 cm i grubość 15 cm.
7. W odległości ok. 70 m od stanowiska nr 6, również na wzgórzu, znajduje się kopiec z głazem o wymiarach: 40 cm x 40 cm i grubości 15 cm.
8. W odległości ok. 100 m od stanowiska nr 7, również na wzgórzu, położony jest kopiec z głazem przechylonym w kierunku południowo-zachodnim. Wymiary kamienia: 40 cm x 40 cm i grubość 15 cm.

9. Ostatni z kopców znajduje się w odległości ok. 30 m od stanowiska nr 8. Obiekt położony jest u podnóża wzniesienia. Wymiary kamienia: 40 cm x 40 cm i 15 cm grubości. Na miejscu wykutego okręgu naniesiono numer działu leśnego.

Ryc. 1, 2, 3, 4. Kamienie graniczne Warmii biskupiej, w lesie między Rumami i Lesznem, fot. R. Klimek

Ryc. 5. Monument kamienny z lasu bukwałdzkiego - przypuszczalnie dawny wyznacznik graniczny między komornictwem olsztyńskim i dobromiejskim, na obszarze dominium warmińskiego, fot. R. Klimek

Ryc. 6. Średniowieczny wał podłużny przy granicy Warmii biskupiej, fot. R. Klimek